

## „És kitántorgott Amerikába ...”

Frank Tibor: Kettős kivándorlás (Budapest–Berlin–New York 1919–1945). Gondolat, Budapest, 2012. 389 o.

Ha végigtekintünk a Magyarországról való önkéntes és kényszerű kivándorlók hosszú során – kezdve akár a Rákóczi-szabadságharc után hazájukból „kibujdosottaktól”, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után menekülni kénytelen politikusokon, valamint honvédtiszteken és közkatonákon át a *Hazám* „másfél millió” emberéig, megállapíthatjuk, hogy már a 20. század kezdetéig is – sajnos – komoly hagyományai voltak az emigrációnak. Ezek a vérveszteségek szellemi téren is rendkívül jelentős hatással jártak, de soha olyan rövid idő alatt olyan óriási szellemi tőkét nem vesztett Magyarország, mint a két világháború között. Az okok között nagy, talán döntő súllyal esett latba a korabeli magyar társadalom gazdasági, politikai és, bizonyos mértékben, kulturális sérülékenysége.

Magyarország az általános bizonytalanságot sugárzó *Zeitgeist*ben az európai országok többségénél is végletesebb helyzeteket élt át. A 19. század utolsó harmadának és a 20. század első évtizedének megkésett, erőltetett és emiatt valójában nem szerves fejlődését a „nagy háború” és Trianon retardálta. A háború és a béke elvesztése, a kommunista diktatúra alatt a véresen erőszakos kísérletek az élet gyakorlatilag minden területének átformálására, a társadalom kialakult kereteit alapjaiban forgatták fel. Felszínre került több, addig esetleg csak elfojtott indulat és teret nyertek olyan irracionális reakciók, mint például a kritikus helyzetekben törvényszerűen megjelenő bűnbakkeresés; ez utóbbi jelenséget, többek közt, Pók Attila járta körül tudományos igényvel *A haladás hitelében*. A történelmi léptékkal, sőt még egy ember életében is rövid, nagyjából másfél évtizedes konszolidációs időszakot az 1930-as évek végén a II. világháború kitörése zárta le úgy, hogy közben a nagy gazdasági világválság jelentősen visszavetette a lassú gazdasági kilábalást.

Valójában Frank Tibor eredetileg angol nyelven megjelent munkája (*Double Exile: Migrations of Jewish-Hungarian Professionals through Germany to the United States, 1919–1945*. Lang, Oxford, 2009.) három ország két világháború közötti történetét jeleníti meg az olvasó előtt – Magyarországot, Németországot és az Egyesült Államokét. A migrációkutatás klasszikus íratlan szabályai szerint a szerző tág teret szentel a magyarországi „push”-, a németországi először „pull”-, majd „push”-, valamint az amerikai „pull”-tényezőknek, azaz azoknak a jelenségeknek, amelyek embereket arra ösztönöztek, hogy elhagyják szülőhazájukat, illetve azokat, amelyek embereket egy adott országba vonzottak. Frank Tibor azonban túllép a hagyományos migrációkutatáson, és „egy emigráns csoport egészének életrajzát” írta meg, idegen szóval prozopográfiát. Ám ez nem minden: legalább még egy tudománytörténeti és eszmetörténeti monográfiát is fel lehet fedezni a kötetben, amely ilyen módon igazi interdiszciplináris dimenzióval rendelkezik. Mindehhez hozzá kell még tenni, hogy a vállalkozás technikai háttere is egyedülállónak mond-

ható: a nagyjából félszáz levéltárban és egyéb gyűjteményekben végzett kutatás az Egyesült Államokban és Európa több országában óriási szervezőkészséget, kitarást és elhivatottságot kívánt.

Az első fejezet, a „»A magyar génusz« társadalmi szerveződése”, azt a rendkívül nehezen megfogható környezetet térképezi fel eszmetörténeti, urbanisztikai, társadalomtörténeti, oktatástörténeti szempontból, amely kitermelte magából az elsősorban, de nem kizárólag zsidó származású magyar tudósok és művészek „nagy nemzedékét”. A kelet-európai pogromok és korlátozott gazdasági lehetőségek miatt a 19. század utolsó harmadában nagyarányú zsidó kivándorlás kezdődött arról a területről, ahol nagyjából két évszázaddal korábban a világ zsidóságának kilenctizede lakott. A Monarchia az egyik célállomás volt, míg az első számú befogadó ország az Egyesült Államok lett. Az ekkori tömeges zsidó bevándorlás a későbbiekben jelentősen befolyásolta a magyar vagy magyar származású, de már esetleg német zsidó bevándorlók fogadtatását a „korlátlan lehetőségek hazájában” – sok esetben burkolt vagy nem is rejtett antiszemitizmus formájában. A vallási alapú zsidóellenes érzésekhez ugyanis elsősorban a nagy gazdasági világválság miatt gazdasági alapú antiszemitizmus is társult: sokan úgy gondolták, hogy a bevándorlók, köztük aránylag nagy számban a zsidók, elfoglalják az „amerikaiak” elől a munkahelyeket, többek közt az egyetemeken és a kutatóintézetekben is.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában az asszimilált tanult zsidók életpályája, erősen leegyszerűsítve, kettévált – Szabó István *A napfény íze* című filmjében plasztikusan ábrázolja ezt a folyamatot. Egyfelől az ekkoriban kialakuló és megerősödő üzleti, pénzügyi, vállalkozói, értelmiségi és hivatalnoki középosztály oszlopos tagjaivá váltak, másfelől a kor politikai, gazdasági és társadalmi viszásságait – akár forradalmi – úton gyökeresen megváltoztatni kívánó útra léptek. Ez utóbbiak közül aztán többen, a zsidók lakosságárányához képest kimagaslóan nagy számban képviseltették magukat az 1918–1919-es forradalmak és a kommunista diktatúra eszmei előkészítésében és gyakorlati megvalósításában is.

A „magyar trauma” (vesztes háború, baloldali forradalmak, Trianon) utáni értelmiségi exodus – nagy részben a bűnbakkereső politikai légkörben hozott numerus clausus törvény miatt – rendkívül értékes szellemi tőkétől fosztotta meg Magyarországot. A kivándorlás gyakorlatilag Nyugat-Európa összes jelentősebb felsőoktatási intézménye és kutatóintézete felé irányult. Közülük Németország magától adódó célországgá vált, köszönhetően számos nívós intézményének, a hagyományosan erős német közép-európai intellektuális jelenlétnek és hatásnak, valamint annak a nem elhanyagolható ténynek, hogy a magyarországi zsidó értelmiség második anyanyelve (esetenként az első) a német volt. A „magyar Berlinben” azonban nem kizárólag emigránsok éltek, hanem a Collegium Hungaricum létrehozásával a „hivatalos” Magyarország is erős szálakkal kötődött a német fővároshoz. (Az emigráció és a berlini magyar intézet kapcsolatának feltárása érdekes adalékkal szolgálhatna a korabeli történések jobb megértéséhez.) A magyar emigránsok itt találkoznak először közvetve későbbi hazájukkal az *Amerikanisierung*on keresztül. (Az amerikai–német eszmetörténetre és köl-

csönhatásokra nézve érdemes megjegyezni, hogy negyedszázaddal-félszázaddal korábban a *Germanization* hódított az Egyesült Államok számos felsőoktatási intézményében: a posztdoktori iskolák, például a Johns Hopkins Egyetemen, német mintára szerveződtek meg.)

Miközben az Osztrák–Magyar Monarchia területéről „másfél millió emberünk” vándorolt ki az Egyesült Államokba, a világháború drasztikus változásokat hozott az amerikai bevándorlási politikában. A „nemzeti eredet” elve jelentős mértékben eugenetikai és rasszista alapokon nyugodott (az erre épülő törvények egyébként az 1960-as évek közepéig érvényben voltak Amerikában). Az európai zsidóság tragédiájához hozzájárult a két nagy angolszász ország szűkkeblű bevándorlási politikája: míg a britek a palesztinai zsidó–arab etnikai arányok jelentős megváltozásától és az arab országokban kiépített befolyásuk megóvásától tartottak, addig az Egyesült Államok az 1920-as évek elején hozott úgynevezett kvótatörvények mellett az 1930-as években gazdasági okokra hivatkozva diszkriminált elsősorban a kelet- és közép-európai zsidó és nem zsidó bevándorlókkal szemben. A végső soron etnikai-faji alapon meghozott törvényekkel a jelek szerint az Egyesült Államok sem tudta kivonni magát egyes ártalmas és korábban nem tapasztalt méretű tragédiába torkolló szellemi áramlat alól. (Frank Tibor egy korábbi tanulmánya a századelő „tudományos” amerikai eugenetikai törekvéseit tárgyalja: *The Dillingham Report, Franz Boas, and the Measurement of the U.S. »New« Immigrants, 1907–1911*, 2009.) A bevándorló zsidó értelmiségiek „Berlinje” New York lett; az amerikai hatóságok azonban arra is ösztönözték a tudósok amerikai tartózkodását finanszírozó szervezeteket, így a Rockefeller Alapítványt vagy az Emigráns Szakemberek Amerikai Tanácsát (The American Council for Emigrés in the Professions), hogy az ország középnyugati és nyugati részeibe is irányítsák a külföldről érkezetteket az ottani intézmények színvonalának javítására. Érdemes megjegyezni itt, hogy a középosztálybeli zsidóság monarchiabeli leegyszerűsített modelljéhez hasonló az Egyesült Államokban is működött: azaz, a magasan kvalifikált és jobbára apolitikus vagy a közvetlen politikai cselekvéstől többnyire tartózkodó zsidó értelmiségi elit mellett megjelentek Amerikában az általában a Komintern által küldött zsidó származású kommunista agitátorok és szervezők is; legismertebb magyar képviselőjük Jan Peters (Goldberger Sándor) volt, akinek aztán a McCarthy-időszakban kellett elhagynia az Egyesült Államokat. (Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának magyar kapcsolatait Alger Hiss és Noel Field tevékenységének vizsgálata közben Schmidt Mária tárta fel *A titkosszolgálatok kulisszái mögött. Hitek, ideológiák és hírszerzők a XX. században* [2005] című munkájában.) Az Egyesült Államokban a két világháború között tapasztalható antiszemitizmushoz és idegenellenességhez a jelek szerint hozzájárult az is, hogy a radikális baloldali mozgalmakban sokszor kulcsszerepet játszottak zsidó származású személyek (például az anarchista Emma Goldmann). Ebben az összefüggésben bizonyos párhuzamok mutathatók ki az európai (német, francia, magyar stb.) antiszemitizmus és az amerikai között, s ezek a társadalom egy részénél tapasztalható sztereotípiák elkísérték a magyar tudós emigrációt az 1920-as évek eleji Magyarországról a következő évtized Németországán keresztül az 1930-as évek végi

és a világháború alatti Egyesült Államokba – gondoljunk csak a Manhattan-projekt katonai vezetőjének, Leslie Groves tábornoknak a zsidó származású tudósokkal szemben érzett ellenszenvére.

A legismertebb magyar tudós emigráncsoport, természetesen, az Egyesült Államok háborús erőfeszítéseire nemcsak tevékenyen, hanem kezdeményezően is hozzájáruló „Mars-lakók” voltak: Kármán Tódor, Szilárd Leó, Wigner Jenő, Neumann János és Teller Ede. „Az öt világformáló Marslakó” (Hargittai István: *Martians of Science* [2008]) minden túlzás nélkül állítható, hogy a történelem menetének alakítója volt: a hidegháborúban a liberális világrend, benne a parlamenti demokrácia és a piacgazdaság végső sikere elképzelhetetlen lett volna, amennyiben Amerika nem rendelkezett volna technológiai fölényrel katonai és nem katonai téren is a kommunista diktatúrákkal szemben. Frank Tibor ennek megfelelően a kötet zárófejezetében („A problémamegoldás és az Egyesült Államok háborús erőfeszítése”) nem csupán Kármánnal, Neumann-nal és Szilárddal foglalkozik részletesebben, hanem a matematikus Pólya Györggyel is, aki „iskolát” teremtett a gondolkodásban és az újszerű problémamegoldásban. Wigner Jenő és Teller Ede kimaradt az alaposabb elemzésből; a szerző korábban, Teller Ede születésének századik évfordulóján, 2008-ban három tanulmánnyal tisztelgett a magyar tudós emléke előtt. Wigner és Teller némileg háttérbe szorulása azért érdekes, mert „Einstein Roosevelthez intézett, 1939. augusztus 2-i híres levelének első, keltezés nélküli vázlata Wigner Jenőt említi mint a terv elsődleges mozgatóját”, míg „Szilárdot Teller Ede vitte el kocsival Einstein Long Island-i (New York) nyaralójába az aláírás előkészítésekor”. (317.)

Érdekes adalékkal szolgál Frank Tibor, amikor megemlíti, hogy Szilárd Leó Charles Lindbergh támogatását szerette volna megnyerni ahhoz, hogy kormányzati pénzekhez juthasson. (317.) Az eset rávilágít Szilárd – és több más emigráns – politikai naivitására: Lindbergh ugyanis az America First egyik prominens tagja volt, aki szemben állt a Roosevelt-adminisztráció azon intézkedéseivel, amelyek szerinte az Egyesült Államokat közelebb vitték a háborúba való belépéshez. A háború végén Szilárd Leó az atomenergia nemzetközi ellenőrzésének szükségességéről próbálta meggyőzni James F. Byrnes jövődó külügyminisztert; sőt az Egyesült Államok és a Szovjetunió között élesedő ellentétek csillapítására 1947-ben levelet kívánt intézni Sztálinhoz, hogy „beszéljék meg a »világháború utáni újjáépítés kereteit«”. (328.) Teller Ede viszont a „keményvonalasokkal” együtt gyanakodva figyelte a sztálini Szovjetuniót, és a későbbiekben döntő szerepe volt a hidrogénbomba előállításában, majd a stratégiai védelmi kezdeményezésnek (a „csillagháborús tervnek”) az 1980-as években. Dilemmájuk és sokszor egymás között folytatott vitájuk a tudomány, politika és erkölcs kapcsolatáról végső soron több ezer éves kérdés, noha a nukleáris fegyverek a problémát egzisztenciális, az egész emberiség jövőjét eldöntő szintre helyezik.

Ha a magyar emigráns tudósok egy csoportja „világformáló” volt a szó közvetlen értelmében, az „Utószó” befejező sora már egy másik lehetséges dimenzióba visz bennünket. „Sorsuk egy másik kérdést is felvet, amely a 21. században még aktuálisabb: van-e, lesz-e, lehetséges-e, szükséges-e egy transznacionális,

---

sőt globális emberi identitás”? (341.) A történész Frank Tibor ugyan nem válaszolja meg a kérdést, de a magyar emigráns tudósok egyéni sorsától a csoporttörténeten (prozopográfián) át az emberiség nagy kérdéseiig eljutó monográfia üzenete egyértelmű.

*Magyarics Tamás*